

Леонід ТИМОШЕНКО (Дрогобич)

БЕРЕСТЕЙСЬКА (РАДЗИВІЛІВСЬКА) БІБЛІЯ 1563 РОКУ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА РЕЛІГІЙНІ КУЛЬТУРИ СХІДНОЇ ЄВРОПИ (ДО 450-РІЧЧЯ ВИДАННЯ ПАМ'ЯТКИ)¹

У XVI ст. лише в двох містах на території Великого князівства Литовського та прилеглих до нього руських воєводств Речі Посполитої було видруковано повні варіанти Біблії: польськомовну в Бересті (1563) і руськомовну (церковнослов'янською) в Острозі (1581)². Акцентована ситуація повинна привертати більш прискіпливу (у тому числі й порівняльну) увагу дослідників до цих неординарних подій східноєвропейської релігійно-культурної історії. Проте якщо історіографія Острозької Біблії налічує сотні позицій різномовної літератури, виданої в різний час, то цього не скажеш про Берестейську Біблію, яка предметно досліджувалась переважно польською гуманітаристикою.

Вочевидь, історіографію Берестейської Біблії варто починати зі згадок пам'ятки в каталогах стародруків XIX ст. Так, одну із перших предметних спроб локалізації збережених примірників кодексу та їх опису здійснив відомий польський бібліограф Кароль Естрайхер, якому було відомо про 25 примірників стародруку у складі різних польських колекцій³.

Щодо фіксації збережених примірників Берестейської Біблії, а відтак і спроб розрахунку накладу, то від часів К. Естрайхера ситуація змінилася кардинально. Білоруські дослідники ще зовсім недавно описували лише один примірник пам'ятки, що зберігся у фондах Бібліотеки РАН у Санкт-Петербурзі.

¹ В основу статті покладено текст доповіді автора на міжнародному круглому столі “Брестская Библия – уникальный памятник культуры XVI в.: к 450-летию издания”, Брест, 28–31 травня 2013 р.

² Третя повнотекстова (друга польськомовна) Біблія була видана в 1572 р. У зв'язку з тим, що текст Старого Заповіту перекладав протестант Шимон Будний, який написав і передмову до видання, пам'ятку деколи називають Біблією Ш. Будного. Друкування було розпочато в Несвіжі, унаслідок чого кодекс називають також і Несвізькою Біблією. Однак після того, як Несвіж перейшов до рук римо-католика Миколая Криштофа Радзивіла (Сиротки), друкування було перенесено і завершено в іншому місці. Припускають, що це міг бути Лоськ, Уздза або ж Заславль поблизу Мінська. Так само, в літературі немає одностайності щодо друкаря Біблії 1572 р. Див., напр.: *Ісаєвич Я.* Літературна спадщина Івана Федорова. – Львів, 1989. – С. 26; *Галенчанка Г.* Невядомья і малавядомья помнікі духоўнай спадчыны і культурных сувязей Беларусі XV – сярэдзіны XVII ст. – Мінск, 2008. – С. 93–94; *Нікалаеў М. В.* Кніжная культура Вялікага Княства Літоўскага // Гісторыя беларускай кнігі. – Мінск, 2009. – Т. 1. – С. 183; *Падокшын С., Будны С.* Вялікае Княства Літоўскае: Энцыклапедыя. – Мінск, 2005. – Т. 1. – С. 352; та ін.

³ *Estreicher K.* Bibliografia Polska. – Kraków, 1894. – Т. XIII. – S. 16.

бурзі⁴. Знавець історії білоруської книги М. Николаєв навів дані про п'ять примірників у бібліотеках Санкт-Петербурга⁵, російський книгознавець Є. Немировський – про стільки ж примірників у фондах Російської державної бібліотеки⁶. Закаталогізовано один примірник Біблії в Україні (Наукова бібліотека Одеського національного університету ім. І. Мечникова)⁷. Щодо пострадянського простору, ситуація помітно змінилась під час роботи згаданого круглого столу у Бересті, на якому було зібрано інформацію про кілька десятків примірників Біблії з книгосховищ України, Білорусі, Росії, Литви та Польщі.

Однак на пострадянському просторі досі побутують приблизні уявлення про наявність примірників Берестейської Біблії в західно- та центральноєвропейських книгозбірнях. Так, наприклад, Є. Немировський згадує лише про п'ять описаних примірників Бібліотеки ім. Осолінських у Вроцлаві, три – Головної бібліотеки університету Адама Міцкевича в Познані та інші поодинокі примірники польських колекцій⁸. Тим часом, у сучасній польській історіографії, завдяки зусиллям І. Квілецької, подається вражаюча інформація, згідно з якою кількість збережених примірників Берестейської Біблії сягає 100 одиниць – цифра абсолютно рекордна у порівнянні з іншими тогочасними стародруками Святого Письма. Причому йдеться про збереженість пам'ятки у книгозбірнях, поза приватними колекціями та бібліотеками сучасних євангельських громад, доступ до яких є, зрозуміло, досить важкою справою⁹.

Ще раз підкреслю, що про систематичне вивчення Берестейської Біблії можна говорити лише в стосунку до польської науки. Передовсім, варто назвати низку енциклопедичних та бібліографічних видань, в яких подається докладна інформація про Берестейську Біблію, а також вказується спеціальна література¹⁰. Назагал, у працях польських учених Берестейська Біблія вивчається як предмет книжкової культури, лінгвістики, літературознавства, історії Реформації, мистецтвознавства, біблійної герменевтики, текстології та кодикології. Для досягнення здобутків усієї польської історіографії, зрозуміло, потрібно написати окреме дослідження, тому обмежуся в цій статті оглядом найбільш важливих праць¹¹.

Спеціальні рефлексії про пам'ятку подали ще відомі польські філологи кінця XIX – початку XX ст. Так, О. Брікнер висловив цікаві думки щодо

⁴ Галенчанка Г. Невядомыя і малавядомыя помнікі духоўнай спадчыны... – С. 91.

⁵ Николаєв М. В. Книжная культура Вялікага Княства Літоўскага. – С. 180.

⁶ Немировский Е. Л. Брестская Библия // Немировский Е. Л. Иван Федоров и его эпоха: Энциклопедия. – М., 2007. – С. 267.

⁷ Каталог изданий XVI века. Из фондов научной библиотеки ОНУ им. И. И. Мечникова / Сост. Е. В. Полевщикова, науч. ред. Е. А. Радзиховская. – Одесса, 2005. – № 42. – С. 52.

⁸ Немировский Е. Л. Брестская Библия. – С. 267.

⁹ Kwilecka I. Biblia brzeska, jej dzieje i znaczenie // Nauka: Kwartalnik. – 2006. – Т. 3. – С. 119. Уявлення авторки про два десятки примірників Біблії, що зберігаються в бібліотеках на теренах колишнього СРСР, є досить приблизними.

¹⁰ Див., напр.: Bibliografia literatury polskiej. Nowy Korbut. – Warszawa, 1963. – Т. 1: Piśmiennictwo staropolskie. Hasła ogólne i anonimowe / Oprac. pod kier. R. Pollaka. – С. 178; Dawni pisarze polscy od początków piśmiennictwa do Młodej Polski: Przewodnik biograficzny i bibliograficzny. – Warszawa, 2000. – Т. 1: А–Н. – С. 57–58.

¹¹ Сучасну польську історіографію (переважно лінгвістичні праці) станом на 2004 р., коли відзначалося 540-річчя Біблії, оглянула А. Лучак: Luczak A. Biblia brzeska w świetle najnowszych badań // Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej. – 2004. – Т. 39. – С. 53–75.

порівняння пам'ятки з іншими тогочасними виданнями Святого Письма, позаяк Берестейська Біблія належить до видатних зразків європейської біблієстики. Однак з його “легкої” руки в історіографії утвердилась хибна думка про те, що перші польські переклади Святого Письма аж до Біблії Леополіта (1561) включно були зроблені з якогось єдиного середньовічного оригіналу¹². Згаданий та інші не вповні аргументовані текстологічно погляди О. Брікнера протримались майже до 70-х років ХХ ст. Відтак, не буде великою помилкою стверджувати, що ренесанс у дослідженні Берестейської Біблії розпочався у другій половині століття. Мабуть, найбільш цитованими є на сьогодні праці Марії Коссовської, яка ще 1968 р. здійснила докладний аналіз генези пам'ятки, включно зі з'ясуванням обставин її підготовки (перекладу) кальвінськими та аріанськими ученими в Пінчові, наступним її друкуванням в Бересті та участю в проекті мецената князя Миколая Радзивіла Чорного, прояснила ситуацію з коментуванням біблійних книг у тексті¹³. Однак М. Коссовська у низці випадків не пішла далі О. Брікнера. Так, наприклад, дослідниця помилково стверджувала, що спочатку в Польщі перекладався Псалтир, а не Новий Заповіт, вона також оминула низку серйозних перекладів Святого Письма у складі різноманітних рукописних кодексів, які передували друкованим виданням¹⁴.

В інших окремих випадках польські філологи продовжують верифікувати якість перекладу Берестейської Біблії, який готувався вченими кальвіністського наукового кола в Пінчові¹⁵. Водночас пінчовське коло теологів та перекладачів вивчається у контексті освітньо-культурної діяльності мало-польських різновірців¹⁶.

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. у дослідженні Берестейської Біблії відбулися принципові зміни. Так, пам'ятка зазнала вже двох перевидань. 2001 р. вона була перевидана німецькими і польськими славістами у видавничій серії “Biblia Slavica”. Видання супроводжується докладними коментарями та науковими розвідками¹⁷. Доступнішим для східноєвропейських

¹² *Brückner A.* Literatura religijna w Polsce średniowiecznej. – Warszawa, 1903. – Т. 2: Pismo Święte i apokryfy. Szkice literackie i obyczajowe. – S. 3–30, 63–92; *idem.* O różnowierstwie polskim słów kilka // *Reformacja w Polsce.* – 1921. – R. I. – S. 1–14.

¹³ *Kossowska M.* Biblia w języku polskim. – Poznań, 1968. – Т. I. – S. 225–253.

¹⁴ Див. докл.: *Kwilecka I.* Z dziejów polskich tłumaczeń biblijnych // *Życie i Myśl.* – 1971. – R. XXI. – S. 225–230; *eadem.* O nowe spojrzenie na staropolskie przekłady Biblii // *Sprawozdania Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk za I półrocze 1970. – 1973.* – № 1 (4). – S. 28–30.

¹⁵ Див., напр.: *Czerniatowicz J.* Niektóre problemy naukowe grecożytyki w pracach biblistów polskich XVI i XVII w. – Wrocław, 1969. – S. 34–46.

¹⁶ Див., напр.: *Tworek S.* Działalność oświatowo-kulturalna kalwinizmu małopolskiego (połowa XVI – połowa XVIII w.). – Lublin, 1970. – S. 85–87; *Barycz H.* W najstarszym ośrodku szkolnym różnowierstwa polskiego (powstanie, wzrost i upadek gimnazjum w Pińczowie) // *Prace z dziejów Polski feudalnej ofiarowane Romanowi Grodeckiemu w 70 rocznicę urodzin.* – Warszawa, 1960. – S. 381–400; *idem.* Powstanie, wzrost i upadek gimnazjum różnowierczego w Pińczowie 1551–1565 // *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne.* – 1979. – Z. 62. – S. 69–93.

¹⁷ *Biblia Święta, to jest księgi Starego i Nowego Zakonu / Hrsg. Hans Rothe, Friederik Scholz (Nachdr. Der Ausg.) Brest 1563 / Biblia Slavica: Ser. 2. Polnische Bibeln.* – Paderborn; München; Wien; Zürich, 2001. – Bd. 2. – Teil 1: Stary Zakon; Teil 2: Księgi Nowego Testamentu. Kommentarze (коментарі с. 1486–1703). Видання, в якому взяли участь Д. Фрік і І. Квілецька (передмови, коментарі), є маловідомим навіть у польській історіографії. Див. рецензію Арлети Лучак: *Łuczak A.* [Review] // *Slavia Occidentalis.* – 2003. – Т. 60. – S. 135–141.

дослідників є перевидання Біблії, здійснене в 2003 р. у Кліфтоні (США) – Кракові (на жаль, без наукових коментарів)¹⁸. У цьому виданні текст пам'ятки був транскрибований з примірників, що зберігаються у фондах польських бібліотек (Варшавського університету, Бібліотеки ПАН та Бібліотеки Чарторийських у Кракові, а також з одного примірника з приватної колекції).

У сучасній польській історіографії переглянуто низку стереотипів, пов'язаних з трактуванням епохи Реформації і Контрреформації (або ж релігійної толеранції і нетолеранції)¹⁹. Враховуючи нові підходи, найбільш резонансні відкриття в дослідженні генези та тексту Берестейської Біблії зробила познанський філолог, біблеїст і археограф Ірена Квілецька. У кількох працях вона досягла суттєвого уточнення джерел перекладу Біблії, складу перекладачів, спростувала низку стереотипів, які побутували в історіографії. Зрештою, дослідниця дійшла важливих висновків щодо значення виходу в світ Берестейського стародруку²⁰. На жаль, праці І. Квілецької залишаються майже невідомими на пострадянському просторі.

Позитивно оцінюючи доробок польської історіографії, як і в цілому дослідження нею протестантської Реформації, не можу минути однієї зауваги, яка виникає радше як рефлексія у результаті студіювання теми. Так, польська наука винятково позиціонує Берестейську Біблію як факт старопольської/протестантської релігійної та книжкової культури, без огляду на те, що кодекс був видрукований на східних теренах ареалу поширення католицької культури з домінуванням православного середовища. Відтак, питання про взаємозв'язок стародруку 1563 р. з українсько-білоруською православною чи й навіть протестантською культурами польські дослідники фактично ігнорують.

Щодо білоруської історіографії, то один із перших спеціальних описів пам'ятки подав згаданий історик білоруської культури Г. Галенченко²¹. І. Саверченко вважає, що Берестейська Біблія започаткувала розвиток реформаційної біблеїстики і реформаційної екзегетики в Білорусі²². Досить цінну

¹⁸ Biblia brzeska / Inicjator wyd. P. Krolkowski; konsult. W. Walecki. – Klifton; Kraków, 2003.

¹⁹ Дослідження Реформації в Польщі має давню традицію, в рамках якої видаються спеціальні часописи (напр., щорічник “Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, заснований в 1956 р.). У 2009 р. у Варшаві було засновано міждисциплінарну Комісію досліджень Реформації в Польщі і Центрально-Східній Європі (керівник – професор Пьотр Вільчек). Комісія є структурним підрозділом Інституту міждисциплінарних досліджень Варшавського університету. Про засади дослідження теми під сучасну пору див. перший том досліджень згаданої Комісії: Reformacja w dawnej Rzeczypospolitej i jej europejskie konteksty. Postulaty badawcze / Концепція тому і ред. наук. Piotr Wilczek. – Warszawa, 2010.

²⁰ Крім наведених, назвемо також публікації дослідниці, що безпосередньо стосуються теми: *Kwilecka I.* Staropolskie przekłady Biblii i ich związki z bibleistyką europejską. Zarys problematyki // Biblia a kultura Europy. – Łódź, 1992. – Т. 2. – С. 272–293; передрук: *eadem.* Studia nad staropolskimi przekładami Biblii: Zbiór studiów. – Warszawa, 2003. – С. 209–229; *eadem.* Z dziejów przekładu pierwszej polskiej Biblii protestanckiej // Nowy Testament w dziejach i kulturze Europy: 450 rocznica przekładu Nowego Testamentu przez Mikołaja Jakubicę na język dolnołużycki / Red. T. Jaworski, W. Pyżewicz. – Zielona Góra, 2001. – Т. 3. – С. 143–159. Див. статтю про науковий доробок славістики: *Luczak A., Kędelska E.* Jubileusz 40-lecia pracy naukowej Prof. dok. habilitowanej Ireny Kwileckiej // Slavia Occidentalis. – 1995. – Т. 51. – С. 3–6.

²¹ *Галенчанка Г.* Невядомыя і малавядомыя помнікі духоўнай спадчыны... – С. 91–93.

²² *Саверчанка І.* Aurea mediocritas. Книжна-письмова культура Беларусі. Адраджэнне і ранняе барока. – Мінск, 1998. – С. 52.

інформацію подає також М. Ніколаєв²³. Біблія постійно описується в білоруських енциклопедіях²⁴, а також віднотується в загальних дискурсах історії старобілоруського книгодрукування. Наприклад, у посібнику Н. Бязрозкіної вона розглядається як шедевр берестейської друкарні, в якій у 1550-х – 1560-х рр. було видано понад сорок книжкових видань²⁵.

Серед дослідників історії Берестейської Біблії потрібно також назвати Ю. Лабинцева. Так, у синтезі з історії старобілоруської друкованої літератури дослідник розглядає Берестейську Біблію на тлі розвитку ренесансної культури ВКЛ, наводячи лаконічні приклади впливу пам'ятки на тогочасну культуру²⁶.

Видана 2010 р. у Бересті збірка матеріалів конференції “Берасцейскія кнігазборы” дає змогу більш оптимістично поглянути на досвід білоруської історіографії, як і в цілому на перспективи подальшого дослідження пам'ятки. Проблема Берестейської Біблії порушується в ній у кількох публікаціях. Згадана Н. Бязрозкіна говорить про близько 30 примірників пам'ятки у книгозбірнях Росії та Литви. Зовсім несподівано один примірник Біблії (хай і дефектний) віднайдено у фондах Центральної наукової бібліотеки НАН Білорусі²⁷. Д. Нарбутене повідомила про те, що у фондах бібліотеки Литовської академії наук зберігається п'ять примірників Берестейської Біблії (щоправда, лише один із них є повним)²⁸. А. Гладищук здійснив цікаву розвідку щодо локалізації місцезнаходження берестейської друкарні Радзивілів на території старого Берестя (сучасна територія меморіального комплексу “Брэсцкая крэпасць-герой”)²⁹. Про роль берестейської друкарні, у тому числі й Берестейської Біблії, в поширенні Реформації у ВКЛ оглядово мовиться у статті Л. Іванової³⁰. Дуже інформативною є стаття М. Ніколаєва, який навів докладну інформацію про примірники Біблії у книгозборищах Росії (п'ять примірників у фондах Російської державної бібліотеки, чотири примірники

²³ Ніколаєв М. В. Шэдэўр брэсцкай друкарні // Помнікі мастацкай культуры Беларусі: Новыя даследаванні. – Мінск, 1989. – С. 147–148. Повніший аналіз автор подав у синтезі з історії старобілоруської книги: *його ж.* Кніжная культура Вялікага Княства Літоўскага. – С. 178–181.

²⁴ Див.: Грыцкевіч А. П. Брэсцкая Біблія // Француск Скарына і яго час: Энцыклапедычны даведнік. – Мінск, 1988. – С. 275; *його ж.* Брэсцкая Біблія // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. – Мінск, 1994. – Т. 2. – С. 93; *його ж.* Берасцейская Біблія // Вялікае Княства Літоўскае: Энцыклапедыя. – Т. 1. – С. 315.

²⁵ Див., напр.: Бязрозкіна Н. Ю. Гісторыя кнігадрукавання Беларусі (XVI – пачатак XX ст.). – Мінск, 1998. – С. 30–31; *й.* Культурно-просветительная деятельность Брестской типографии (1552–1570) // Берасцейскія кнігазборы: Матэрыялы міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі “Берасцейскія кнігазборы: праблемы і перспектывы даследавання”: (Брэст, 30–31 кастрычніка 2008 г.). – Брэст, 2010. – С. 232–237.

²⁶ Лабынцаў Ю. А. Пачатак Скарынам: Беларуская друкованая літаратура эпохі Рэнесансу. – Мінск, 1990. – С. 170–172.

²⁷ Березкіна Н. Ю. Культурно-просветительная деятельность Брестской типографии... – С. 236.

²⁸ Дослідниця прынагідно згадала про один примірник Біблії у фондах Публічної бібліотеки Нью-Йорка: Нарбутене Д. Издания Брестской Радзивиловской типографии в фондах Библиотеки Литовской академии наук // Берасцейскія кнігазборы. – С. 240–242. У статті подано литовську історіографію проблеми, що стосується історії книги.

²⁹ Гладищук А. А. Да вызначэння магчымага месца знаходжання першай беларускай друкарні на тэрыторыі сучаснага мемарыяльнага комплексу “Брэсцкая крэпасць-герой” // Там само. – С. 254–259.

³⁰ Іванова Л. С. Роля Берасцейскай друкарні ў распаўсюджанні Рэфармацыі ў Вялікім княстве Літоўскім // Там само. – С. 260–267.

Берестейська (Радзивілівська) Біблія 1563 року та її вплив...

в інших книгосховищах Санкт-Петербурга)³¹. Таким чином, автор значно доповнив результати своїх попередніх пошуків.

Ставлячись з повагою до досвіду білоруської історіографії (особливо відзначаючи її успіхи на сучасному етапі), варто все ж зауважити, що дослідження Берестейської Біблії в ній, за дуже невеликими винятками, не дійшло до рівня наукової кодикології чи біблійної текстології. Водночас білоруські дослідники досі не можуть позбутися низки стереотипів, характерних для старої історіографії, а також вдаються до помилкових повторень деяких фактів, аргументовано спростованих у польській історіографії³².

На згаданому тлі спроби дослідження Берестейської Біблії в українській історіографії виглядають якщо не безпорадними, то принаймні спорадичними. Напевно, найбільший внесок зробив у справу вивчення пам'ятки ще в довоєнний період І. Огієнко, який присвятив їй велику увагу у своїй фундаментальній праці “Українська літературна мова XVI-го ст. і український Крехівський апостол”. Дослідник подав важливу інформацію про саме видання у контексті розвитку біблеїстики в польській державі, простеживши його вплив на творення української літератури, зокрема на рукописний Крехівський Апостол³³.

До жодних українських енциклопедичних видань Берестейська Біблія, на жаль, не увійшла. Донедавна її згадували лише дослідники української книжкової культури Я. Ісаєвич³⁴ та І. Мицько³⁵, в сучасній історіографії їй присвятила увагу лише В. Любащенко, скориставшись з праці І. Огієнка³⁶. У загальних працях з історії біблеїстики Берестейська Біблія лише деколи згадується³⁷. Те саме можна сказати про дискурси з історії церкви та релігійної думки в Україні³⁸.

³¹ Нікалаєў М. В. Абразкі старажытнай кніжнай культуры Берасцейшчыны (переважна па матэрыялах Расійскай бібліятэкі ў Санкт-Пецярбургу) // Там само. – С. 286–290.

³² Одним із таких очевидно застарілих стереотипів є уявлення про те, що Берестейська Біблія здійснила “вплив” на Росію і навіть її літературний процес, позаяк набула там у XVI–XVII ст. поширення. Див., напр.: *Лабынцаў Ю. А.* Пачатак Скарынам: Беларуская друкованая літаратура... – С. 170–171; *Березкина Н. Ю.* Культурно-просветительная деятельность Брестской типографии... – С. 234; та ін. Вочевидь, простої інформації про збереженість примірників Біблії в російських колекціях будь-якого часу замало для такого висновку.

³³ *Огієнко І.* Українська літературна мова XVI-го ст. і український Крехівський апостол. – Варшава, 1930. – Т. I. – С. 154–175. Перший том праці І. Огієнка становить собою текст дослідження пам'ятки, у другому вміщено словник мови Апостола та різноманітні покажчики. Видання насичене фрагментами відтвореного тексту.

³⁴ *Ісаєвич Я.* Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. – 2-е вид., пер. і доп. – Львів, 1983. – С. 86, 890; *його ж.* Літературна спадщина Івана Федорова. – С. 25, 126; *його ж.* Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. – Львів, 2002. – С. 58. У монографії 1989 р. дослідник аналізує склад коментарів та покажчиків Берестейської Біблії.

³⁵ Дослідник фактично повторює сюжети, наведені Я. Ісаєвичем: *Мицько І.* Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576–1636). – К., 1990. – С. 25.

³⁶ *Любащенко В. І.* Реформаційний рух // Історія української культури: У 5 т. – К., 2001. – Т. 2: Українська культура XIII – першої половини XVII століть. – С. 494–495.

³⁷ Див., напр.: *Головащенко С.* Біблієзнавство: Вступний курс. – К., 2001. – С. 88. Радше як курйоз слід сприймати уявлення двох біблієзнавців про те, що в Крехівському Апостолі було використано “рукописну” Радзивілівську Біблію. (*Жукалюк М., Степовик Д.* Коротка історія перекладів Біблії українською мовою. – К., 2003. – С. 26).

³⁸ Див., напр.: *Ульяновський В. І.* Історія церкви та релігійної думки в Україні. – К., 1994. – Кн. 2: Середина XV – кінець XVI століття. – С. 55; *Любащенко В.* Історія протестантизму в Україні: Курс лекцій. – Львів, 1995. – С. 146, 149–150. Прикметно, що вслід за І. Огієнком автори говорять про Берестейську Біблію лише у зв'язку з Крехівським Апостолом.

Підсумовуючи, доходжу висновку, що в українській історіографії пам'ятка є практично забутою. Так, куці згадки Біблії в загальних дискурсах з історії книгодрукування та біблеїстики, зрозуміло, повинні сприйматися як причинкові. У цій статті ставлю за мету ліквідувати лакуну, яка існує, передовсім, в українській історіографії, зосередившись на проблемі впливів Берестейської Біблії переважно на православну релігійну культуру, а також на інформації про наявність примірників Біблії в деяких українських книгозбірнях.

Вочевидь, варто почати із загальних контекстів взаємостосунків між православними та протестантами на території ВКЛ у XVI ст. Згадана проблема має кілька дослідницьких площин. Відповідно, в історіографії сформувався основний напрямок, який можна окреслити як з'ясування ступеня впливу протестантів на вірних, переважно на православних магнатів та шляхту, наслідком чого були конверсії у протестантизм, масові на території ВКЛ³⁹. М. Грушевський акцентував протестантські впливи на розвиток українсько-білоруської літератури (на жаль, Берестейську Біблію дослідник згадує лише побіжно)⁴⁰, які в сучасних дискурсах давньоукраїнської літератури рідко коли фігурують. Значну увагу в літературі присвячено і проблемі союзу протестантів і православних, який був офіційно оформлений у Вільні в 1599 р. (в сучасній історіографії подію іноді називають Віленською конфедерацією)⁴¹. До історіографічних стереотипів слід віднести уявлення про непримиренність релігійних культур католиків, протестантів і православних, які випливають унаслідок того, що протестанти трактувалися офіційними католицизмом і православ'ям не інакше як єретики (тут ідеться, зрозуміло, про стійкі конфесійні переконання, характерні для доби пізнього Середньовіччя та раннього Нового часу). Насамкінець варто нагадати, що "протестантська загроза" офіційній церкві (Київській православної митрополії) зі всіма її складовими розглядалася в унійній програмі православних як важлива передумова Берестейської унії 1596 р.

У зв'язку зі сказаним варто привернути увагу до концептуального висловлювання Андре Сегенного, дослідника історії протестантсько-католицьких контактів XVI ст.: "...Тоді, в XVI ст., всі мислителі, які займалися проблемою віри, були людьми глибоко віруючими, зокрема, саме існування Бога не підлягало у них жодній дискусії"⁴². Наголошую, що протестанти тієї доби будь-якого гатунку не менше вірили в Бога, ніж їхні противники чи опоненти. Відомо також і про те, яку роль відігравало в їхньому вченні про віру Святе Письмо⁴³.

³⁹ Див., напр.: *Liedke M.* Od prawosławia do katolicyzmu: Ruscy możni i szlachta Wielkiego Księstwa Litewskiego wobec wyznań reformacyjnych. – Białystok, 2004.

⁴⁰ Див. передовсім: *Грушевський М.* Історія української літератури: У 6 т. – К., 1995. – Т. V. – Кн. 2: Перше відродження (1580–1610 pp.). – С. 5–60.

⁴¹ Див. докл.: *Kempa T.* Wobec kontreformacji: Protestanci i prawosławni w obronie swobod wyznaniowych w Rzeczypospolitej w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII wieku. – Toruń, 2007. – S. 149–165.

⁴² *Séguenny A.* W poszukiwaniu prawdziwej wiary: Szkice z historii religii XVI wieku: humanizm, reformacja, spiritualizm. – Lublin, 2009. – S. 13.

⁴³ Властиво, інтерес до Святого Письма пробудився в польському суспільстві у зв'язку з обмеженнями, які існували в дотридентську епоху. Так, один із польських сеймиків ще в 1534 р. записав в інструкції: "Item prossimy, abi nam xiąnssza nie bronili imprimowac po polsku historie..., a zwłaszcza Biblią" (Acta Tomiciana. – Wrocław, 1961. – Т. 16. – Cz. 2. – S. 356).

Берестейська (Радзивілівська) Біблія 1563 року та її вплив...

Говорячи про будь-який приклад перекладу і видання/написання/переписування тексту Святого Письма в ранньомодерний період, варто виходити передовсім з того, що назагал XVI ст. в Європі було століттям масового поширення Біблії в обох її частинах. У Речі Посполитій друга половина століття вважається періодом найкращого розвитку і найвищих досягнень біблеїстики, що стало наслідком впливу двох потужних західноєвропейських векторів: інтенсифікації нового напрямку досліджень Біблії – гуманістичної біблеїстики, а також народження услід за цим потужного релігійно-суспільного руху, який визнавав Біблію як найвищий і єдиний авторитет у справах віри (*sola Scriptura*) – Реформації⁴⁴.

Берестейська Біблія була підготовлена і видана протестантами, зокрема кальвіністами, відповідно до чого її деколи називають кальвіністською. М. Коссовська висловила думку про відносність поняття “кальвіністська біблія”, оскільки частина перекладачів перейшла в часі роботи над текстом перекладу в аріанство. Відносним є і поняття “Берестейська Біблія”, оскільки переклад готувався протягом ряду років у Пінчові в Малопольщі – тогочасному центрі польського кальвінізму. Відтак, у літературі побутує синонім – “Пінчовська Біблія”, що, зрозуміло, дещо впливає на коректність вживання поняття “Берестейська Біблія”⁴⁵. На мою думку, найсправедливіше кодекс називати “Пінчовсько-Берестейська” чи “Радзивілівська” Біблія.

У польській історіографії передумови та деталі перекладу та друкування Біблії з’ясовано найдокладніше. У зв’язку з поширенням реформації в Польському королівстві, а саме в малопольському містечку Пінчові, його власник Миколай Олесницький в 1550 р. віддав місцевий осідок паулінів дисидентам, заснувавши кальвіністський збір. Тут було проведено декілька з’їздів нових дисидентів, а також засновано школу – одну із перших гуманістичних шкіл, яка успішно конкурувала з офіційним католицизмом, запропонувавши високий рівень середньої освіти. Важливо підкреслити передовсім те, що в Пінчові зібралося коло освічених кальвіністів, що й стало головною передумовою підготовки перекладу Біблії. За безпосереднього впливу Жана Кальвіна, пінчовський гурток очолив Францішек Станкар – італієць, випускник Падуанського університету, який ще в 1534 р. прибув до Краківської академії як професор гебраїстики. Вважається, що саме він привіз до Польщі нові релігійні погляди⁴⁶. Треба сказати, що Ф. Станкар виявився не дуже послідовним учнем Жана Кальвіна, відійшовши від його поглядів. Досить швидко його становище зазнало критики самих дисидентів, унаслідок чого він змушений був залишити Пінчов.

Іншим ідеологом і вченим пінчовського осередку був француз Петро Статоріус (Стоєнський), який здобув освіту у Швейцарії. Запеклий кальвініст, П. Статоріус став ректором місцевої школи, що не зашкодило йому потрапити під вплив ідей Ф. Станкара. Саме П. Статоріус став одним із чільних перекладачів Біблії.

⁴⁴ Див. докл.: *Kwilecka I.* Staropolskie przekłady Biblii i ich związki z biblistyką europejską: Zarys problematyki // *Kwilecka I.* Studia nad staropolskimi przekładami Biblii. – S. 210–211.

⁴⁵ *Kossowska M.* Biblia w języku polskim. – Poznań, 1968. – T. 1. – S. 225–234.

⁴⁶ Див. докл.: *Urban W.* Franciszek Stankar starszy w Polsce // *Et hæc facienda, et illa non omittenda.* Profesor Waclaw Urban w swych dziełach wybranych / Pod red. A. Kądziołki, W. Kowalskiej, J. Muszyńskiej, Z. Pietrzyka. – Warszawa, 2012. – S. 95–132.

Однак ініціатором перекладу Біблії був перший ректор школи Гжегож Оршак, випускник бакалаврату Краківської академії. Маючи перекладацький досвід (гуманіст здійснив перший польськомовний переклад постили, виданої в Кролевці 1556 р.), він здобув авторитет знавця біблійних мов, що сприяло перекладу значної частини Старого Заповіту Берестейської Біблії. Г. Оршак також зазнав впливу поглядів Ф. Станкара, однак, на відміну від П. Статоріуса, який зумів замаскувати свої погляди, Г. Оршак був офіційно викритий кальвіністами⁴⁷.

До перекладу Біблії було також причетним ширше коло вчених, які отримали в літературі предмета статус “редакційного комітету”: Ян Ласький, Марцін Кровіцький, Гжегож Павло з Бжезін, італієць Францішек Лісманін, француз Ян Тенауд, голландець Ян Утенхове, Єжи Бляндрата, Шимон Жак, Якуб Любельчик і Анджей Тшецьський (молодший)⁴⁸. Відтак, переклад Біблії прийнято вважати колективним. Прикметно, що це була перша спроба колективної роботи над перекладом, чого досі не знала польська культура.

Іноземці, зрозуміло, спочатку не знали польської мови. Провідна роль французької школи біблеїстики спричинила ту обставину, що нібито в основу перекладу було покладено Вульгату та франкомовні видання/переклади Біблії (в різний час науковці по-різному визначали джерело пінчовського перекладу). Останнім часом, завдяки дослідженням І. Квілецької, ситуацію суттєво уточнено. Так, перекладачі вперше застосували новітню методику перекладу, яка використовується дотепер. Вона полягає в тому, що за допомогою доступних мовних засобів передавалися зміст і суть сакрального тексту, на відміну від дослівного перекладу. Наприклад, різного роду гебрайські ідіоми і семітизми було вдало замінено відповідниками польською мовою (у дослівних перекладах вони були цілком незрозумілі)⁴⁹. Таким чином, біблійну мову було чи не вперше осучаснено. Проте головне полягає в тому, що перекладачі Біблії не спиралися безпосередньо на латинську Вульгату, як це вважалося раніше, а перекладали оригінальні тексти гебрайською і арамейською (Старий Заповіт) та грецькою (Новий Заповіт) мовами. При цьому, зрозуміло, бралися до уваги й нові переклади, головним серед яких була Біблія знаменитого французького видавця Робера Стефануса (Естьєнна) 1557 р., популярна в Європі тієї доби. Видання Стефануса відзначалося

⁴⁷ Див. докл.: *Śliwa T.* Rozwój protestanckiej reformacji w diecezji przemyskiej w połowie XVI wieku. – Przemysł, 1975–1977. – S. 17; *Chłapowski K.* Dzieje Dubiecka. – Rzeszów, 1983. – S. 24; *Pelczar R.* Szkolnictwo protestanckie w województwie ruskim w XVI–XVIII wieku // *Przemyskie Zapiski Historyczne.* – Przemysł, 1993. – T. 8–9. – S. 23; *Smyczyński H.* O szkole kalwińskiej w Dubiecku w XVI wieku // *Kwartalnik Rzeszowski.* – R. 1966. – Nr 1. – S. 25–26; *Tworek S.* Działalność kulturalno-oświatowa kalwinizmu małopolskiego. – Lublin, 1970. – S. 74–75.

⁴⁸ Найповніший перелік перекладачів та редакторів біблійного тексту, встановлений на підставі збереженого листування, подає І. Квілецька: *Kwilecka I.* Z dziejów przekładu pierwszej polskiej Biblii protestanckiej // *Kwilecka I.* Studia nad staropolskimi przekładami Biblii. – S. 335–341; *eadem.* Biblia brzeska, jej dzieje i znaczenie. – S. 111–112. Згадані постаті набули в польській культурі кальвіністського і аріанського напрямів великої популярності, переважно своїми літературними успіхами. Див., напр.: *Górski K.* Grzegorz Paweł z Brzezin: Monografia z dziejów polskiej literatury ariańskiej XVI wieku. – Kraków, 1929; *Kowalska H.* Działalność reformatorska Jana Łaskiego w Polsce 1556–1560. – Warszawa, 1999.

⁴⁹ Згадані лінгвістичні особливості І. Квілецька обумовила у праці: *Die Brester Bibel: Kulturgeschichtliche und sprachliche Fragen der Übersetzung // Biblia Święta, to jest księgi Starego i Nowego Zakonu / Hrsg. Hans Rothe und Friederik Scholz.* – S. 1485–1660.

Берестейська (Радзивілівська) Біблія 1563 року та її вплив...

автентичними перекладами з гебрайської та грецької мов. Однак передмову Жана Кальвіна, передруковану в Берестейській Біблії, було скальковано з видання Біблії Робера Оліветана (1546). Саме за прикладом Стефануса девтероканонічні книги було виділено в окремий розділ “Апокрифи”. У подальшому згадану методу запозичив Шимон Будний. Водночас з видання Стефануса було запозичено новий тип ілюстрацій Старого Заповіту, які мали науково-дидактичний характер. Взоруючи на французьку Біблію, вперше в історії польської біблеїстики було запроваджено поділ тексту на вірші з їх нумерацією, без чого не мислиться будь-яка праця над біблійним текстом.

Поляки (передовсім Г. Оршак і Я. Любельчик, пізніше А. Тшецький) забезпечували автентичність перекладу на польську мову. Маючи поетичний дар, вони стилізували і шліфували мову пам’ятки. Дисидентський синод, який зібрався в 1560 р. на похорон Яна Ласького, схвалив переклад. Однак роботу над ним продовжував П. Статоріус. Йому на допомогу призначили ще кількох перекладачів, зокрема Єжи Схомана. Винагороду за переклад покрила дисидентська спільнота, яка з 1557 р. збирала на цю потребу кошти.

Чому для видання Біблії було обрано Берестя над Бугом, пояснюється просто. Місто було воєводським, тут відбулося кілька загальних сеймів, воно входило до складу маєтків Миколая Радзивіла Чорного – відомого кальвіністського урядника і мецената, який заснував тут 1553 р. друкарню. Для роботи у друкарні князь запросив відомого краківського друкаря Бернарда Воевудку, освіченого гуманіста, приятеля самого Еразма Роттердамського. Однак друкар втопився в річці в липні 1554 р., хоча і встиг провести підготовчу роботу перекладу. На його місце було запрошено знаного фахівця з Кролевця Яна Малецького. У 1558 р. в Бересті з’явився краківський друкар Станіслав Мурмеліуш, якому допомагав Шимон Заціуш. Допомагали також і пінчовські перекладачі другої хвилі редакторів, зокрема Заціуш і Тшецький. З огляду на те, що технічні можливості друкарських верстатів тієї доби дозволяли друкувати щоденно по два-три аркуші, 720 сторінок Біблії можна було надрукувати не менш ніж за рік часу. Тобто сам процес друкарства був, можливо, розпочатий у 1561 чи на початку 1562 рр. (до слова, наприкінці тексту Біблії вказана точна дата видання – 4 вересня 1563 р.).

Душею та ініціатором видавничої справи був князь Миколай Радзивіл Чорний, який попередньо вже вклав у справу перекладу 3 тис. дукатів. Власнито, меценат і організував видання, написавши до нього лист-дедикацію з присвятою королю Сигізмундові II Августу (примірник книги, в якій Рим уже в передмові звинувачувався у зв’язках з антихристом, дарувався до бібліотеки монарха). У листі всю справу підготовки Біблії князь приписав собі. Відтак ініціативу Оршака було замовчано, так само – й участь перекладачів-інтелектуалів, а також всієї дисидентської спільноти у фінансуванні проекту⁵⁰.

З огляду на участь у перекладі Берестейської Біблії цілої когорти освічених дисидентів, а також беручи до уваги роль протестантів у перекладах Біблії національними мовами Європи, їхній пріоритет у справі поширення

⁵⁰ Переконаність деяких білоруських дослідників у тому, що князь М. Радзивіл брав участь у процесі перекладу Біблії, є, на мою думку, звичайним перебільшенням. Див., напр.: *Саверчанка І. Aurea mediocritas. Книжна-письмовая культура Беларусі. – С. 52.*

тексту Святого Письма серед вірних важко заперечити. Однак виникає закономірне питання про те, якою мірою кальвіністська релігійна доктрина відбилася на виданні Біблії 1563 р.

У зв'язку зі сказаним нагадаю, що протестанти кількісно скоротили канон Біблії. Відповідно, сучасний протестантський канон Старого Заповіту становить, в окремих випадках, не 46 книг, як у католиків (чи 47 у православних), а на декілька менше. Вилучені книги Старого Заповіту (про них мова нижче), а також 7 книг Нового Заповіту (Лист Св. Павла до юдеїв, Лист Св. Якова, Лист Св. Юди, Другий лист Св. Петра, Другий і Третій листи Св. Іоанна, а також Апокаліпсис) були потрактовані протестантами як апокрифічні⁵¹.

Однак урізання канону Біблії сталося не одразу. Так, услід за Мартином Лютером, який уважав згадані книги корисними для читання, Берестейська Біблія 1563 р. чітко відрізняє канонічні книги, які виникли з Божого натхнення, від апокрифів, що постали з “людського домислу”. Відтак, у структурному плані упорядники тексту Берестейської Біблії запропонували відмінний від католицьких видань порядок розміщення книг: спочатку було розміщено канонічні книги, а після них – апокрифічні. Так, до апокрифічних книг/частин було віднесено старозаповітні: 3 і 4 Ездри, Товіта, Юдити, Мудрості Соломона, Еклезіаста (Сираха), Боруха, Естер, Пісню трьох святих немовлят, сюжет про Сюзанну (з книги Прор. Дан., 13), 1 і 2 Маккавеїв⁵². Різниця між ними трактувалася у наступний спосіб: канонічні книги були оголошені такими, які писалися під Божим проводом (так зв. богонатхненні книги), відповідно, апокрифи – такими, що “осібно від когось учинені”. У згаданій спосіб останні були залишені у складі Біблії 1563 р. для справи науки віри. Особливістю канону Берестейської Біблії є також те, що з її складу все ж було вилучено Третю Книгу Маккавеїв. Водночас до складу основних текстів Старого Заповіту було вміщено апокрифічну “Молитву короля Манасії”⁵³.

Можна припустити, що, за великим рахунком, на каноні Берестейської Біблії ще не позначився протестантський радикалізм. Унаслідок цього, а також у зв'язку з порівняно великим накладом, Радзивілівська Біблія стала популярною в середовищі протестантів та православних на території ВКЛ та України.

Однак все ж таки Берестейська Біблія має право на те, щоб вважатися протестантською, оскільки тексти книг Старого і Нового Заповіту супроводжуються численними доповненнями, які в біблеїстиці прийнято називати коментарями, або глосами (ідеться про перше на території Польщі коменто-

⁵¹ Adamczyk M. Biblia // Słownik literatury staropolskiej. Średniowiecze. Renesans. Barok / Pod. red. T. Michałowskiej, przy udz. B. Otwinowskiej, E. Sarnowskiej-Temierusz. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 2002. – S. 106–107, 108.

⁵² Назагал, ідеться про так зв. *девтороканонічні* чи *другорядноканонічні* книги за термінологією римо-католиків або *неканонічні* книги за термінологією православних. Це книги Старого Заповіту, які не увійшли до палестинського канону на синоді палестинських євреїв у Ямні бл. 90 р. після Р.Х. Їхній текст не зберігся на оригінальній старогєбрайській мові, однак був уключений до Септуагінти, а відтак – до александрійського канону. Хронологічно вони сполучають Старий і Новий Заповіти. Автентичність девтероканонічних книг ніколи не вважалася абсолютно доведеною.

⁵³ Kossowska M. Biblia w języku polskim. – Т. 1. – S. 225–230; Нікалаєв М. В. Книжная культура Вялікага Княства Літоўскага. – С. 179.

Берестейська (Радзивілівська) Біблія 1563 року та її вплив...

ване видання біблійних текстів з вповні науковим апаратом⁵⁴). Передовсім, текстові книг обох Заповітів передують два цікавих календарі, які мали сприяти читанню відповідних місць Біблії протягом року, при цьому вперше в біблеїстиці увесь її текст зазнав тематичного структурування. Було зроблено розрахунок на те, що, отримавши повну Біблію польською мовою (тут нагадаю, що римо-католицька церква довго опиралася удоступненню тексту Старого Заповіту для широкого загалу), вірні перейдуть до обов'язкового щоденного читання Святого Письма. Тому й було запропоновано календарно-тематичний путівник по книгах Біблії. Крім того, був укладений речовий (за абеткою) покажчик змісту зі вказівкою розділів і віршів обсягом близько 1400 статей, який також сприяв зацікавленню читачів лектурою Святого Письма. Після нього на двох сторінках подано короткий тематичний сумарій з 10 пунктів.

Перед кожною канонічною книгою Старого Заповіту розміщено невеликий вступ, який отримав назву *аргумент*. Тут роз'яснюється назва книги, а також подаються її найбільш характерні риси (деколи мовиться про автора книги, головного героя оповіді, функції діянь, наприклад, пророків). Часом з'ясовується зміст розділів. У Новому Заповіті аргумент написаний тільки для листа Святого Павла, кожний з чинів Апостолів супроводжується датами. В апокрифічних книгах аргумент передує лише книзі Еклезіяста.

Проте найбільшою новацією Берестейської Біблії є докладні коментарі, адже попередні польські католицькі видання Біблії (наприклад, Новий Заповіт Шарфенбергера 1556 р. чи Біблія Леополіта 1561 р.) були майже позбавлені коментування. Розміщені посторінково на лівих і правих полях тексту, вони мали за мету полегшення його сприйняття і, зрозуміло, пропагували протестантське віровизнання. У зв'язку з тим, що в коментарях постійно критикувалися погляди офіційного католицизму, а також юдаїзму (наприклад, тут проводиться в життя поширене під ту пору протестантське уявлення про папу-антихриста), ці тексти можна віднести і до жанру полемічної літератури. Різні за змістом та жанрами, в сукупності вони становлять собою цілу енциклопедію тогочасних знань про навколишній світ, у відповідності до всіх ділянок людського життя і природи, охоплених Біблією.

Берестейська Біблія мала великий вплив на тогочасні релігійні культури. Передовсім, її порівнюють з польськими римо-католицькими виданнями Святого Письма: Біблією Леополіта (1561) та Якуба Вуйка (1599), а також наступними виданнями біблійних текстів. Дослідники сьогодні переконані, що йдеться про виняткове явище в історії біблійних видань: вона мала великий формат і вагу, солідну оправу із металевими застібками, вирізнялася мистецтвом ілюстрації (книжкової мініатюри). Князь Миколай Радзивіл

⁵⁴ І. Квілецька, яка присвятила польським перекладам Святого Письма всю свою наукову діяльність, з'ясувала, що традиція коментування біблійних текстів, як і їх переклад на народну мову, має в польській культурі глибше коріння. Так, довільний переклад характерний для різних пам'яток, напр.: Гнезненського Казання, Перемишльських Роздумвань, Житій Господа Ісуса Христа, старопольських Пасій, Псалтиря Рея, П'ятикнижжя Томаша із Збрудзева та ін. З того ж "народного" нурту перекладу вийшли Біблія Леополіта і Новий Заповіт С. Мужинівського. Див.: *Kwilecka I. Najstarszy polski przekład Apokalipsy pióra Tomasza ze Zbrudzewa // Kwilecka I. Studia nad staropolskimi przekładami Biblii. – S. 19–21; eadem. Nieznany pisarz wielkopolski Tomasz Łysy ze Zbrudzewa // Там само. – S. 23–47 та ін.*

зробив чимало для її популяризації. Одними з перших Біблію отримали князь Криштоф Віртембергський, князь Альбрехт Гогенцоллерн, цісар Максиміліан⁵⁵. Пам'ятаємо, що Біблія присвячувалась польському королеві. Уже через рік за її текстом у Бересті було надруковано Псалтир, у 1566 р. – Новий Заповіт.

У старій історіографії невелику (з відомих) кількість збережених примірників Біблії прагнули пояснити ізоляцією пам'ятки (а то і її фізичним знищенням) католиками. Так, досі в бібліотеках віднаходяться примірники кодексу без титульних сторінок, що начебто вказує на свідому “конспірацію” пам'ятки від можливих репресій. Однак справа не є такою простою, як здавалося раніше. Проаналізувавши закиди, які були зроблені в минулому синові Миколая Радзивіла (Чорного) Миколаєві Криштофу Радзивілу (Сиротці), конвертитові з протестантизму в католицизм (по тому дуже ревному католикові), котрий начебто не тільки скуповував, а й нищив Біблію свого батька (на згадану мету він нібито виділив 5 тис. зол.), Томаш Кемпа з'ясував, що інформація походить з питомих єзуїтських хронік. Єзуїти, отже, прагнули на таких прикладах навчати католицької ревності⁵⁶.

Як відомо, Тридентський собор, який прагнув уніфікувати текст Святого Письма, заборонив його видання поза канонам Вульгати⁵⁷. Водночас, не йдучи на жодні поступки протестантам, Рим не схвалював переклади Біблії народними мовами, не рекомендувався для читання вірними й текст Старого Заповіту. У зв'язку з цим, перші католицькі переклади Святого Письма польською мовою не могли розраховувати на великий успіх. Наприклад, Біблія Леополіта 1561 р. не була надто досконалим перекладом, мала численні текстові втручання у текст Вульгати, тому й не дістала вищої апробації влади польського костюлу⁵⁸. Проте вона була все ж врахована при підготовці Біблії Якуба Вуйка (1599).

Закономірним і очевидним був вплив Берестейської Біблії на самих протестантів. Промовистою є, наприклад, ухвала синоду реформаторів 1617 р., згідно з якою кожна євангелицька бібліотека ВКЛ повинна була мати обов'язковий примірник Берестейської Біблії⁵⁹. Проте найчастіше в історіографії

⁵⁵ Див. біографію князя: *Jasnowski J.* Mikołaj Czarny Radziwiłł. – Warszawa, 1939.

⁵⁶ *Кемпа Т.* Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka (1549–1616) wojewoda wileński. – Warszawa, 2000. – S. 137. Заради справедливості варто сказати, що до нищення пам'ятки (як і іншої некатолицької літератури) спричинився пізніше віленський римо-католицький єпископ Юрій Радзивіл (1566–1600).

⁵⁷ Йдеться про ухвалу собору 8.04.1546 р. “Прийняття святих Книг і апостольських Традицій”, яка затвердила канон Старого і Нового Заповітів, а також ухвалу “Прийняття видання біблії під назвою Вульгата, а також про спосіб інтерпретації Святого Письма”, яка забороняла друкування релігійних текстів без вказівки імені автора (чи друкаря) і затвердження владою костюлу. Водночас кари за порушення згаданих та інших розпоряджень поширювалися й на читачів, які б користувалися недозволеними виданнями. – Див.: *Dokumenty Soborów Powszechnych. Tekst łaciński i polski.* – Kraków, 2005. – T. IV (1511–1870): Lateran V, Trydent, Watykan I / Układ i oprac. Ks. A. Baron, Ks. H. Pietres SJ. – S. 210–215. Прийнято вважати, що Тридентський собор не тільки обмежував читання Біблії поза костюлом, але і його вживання під час літургії.

⁵⁸ Водночас Біблія Леополіта мала декілька суттєвих іновацій, зроблених під впливом протестантської біблеїстики, від яких католики пізніше відмовились. Текст Біблії перевиданий в серії “Biblia Slavica”.

⁵⁹ *Topolska M.* Czytelnik i książka w Wielkim Księstwie Litewskim w dobie Renesansu i Baroku. – Wrocław, 1984. – S. 201.

наводяться приклади впливу Біблії на подальший розвиток протестантської біблеїстики, зокрема – на переклади Шимона Будного. У передмові до своєї Біблії 1572 р. він високо оцінив своїх берестейських попередників. Водночас Будний вказав на причини, які спонукали його до нового перекладу: помилки перекладу, висока ціна (вартість) і великий (незручний для читання) формат. До вад перекладу він відніс недотримання гебрайського і грецького оригіналів тексту внаслідок використання латинських і французьких перекладів. Відтак біблійні тексти Будного вирізнялися іншою технікою перекладу. Водночас деякі тексти Біблії 1563 р. він залишив без змін, тобто вони були просто передруковані. Це стосується, передовсім, тексту *Апокрифів*, виданих окремо 1570 р. Затим їх було передруковано у Біблії 1572 р.⁶⁰ Проте І. Квілецька довела, що текст Нового Заповіту, всупереч твердженням її попередників (від К. Естрайхера до Г. Мерчинга і Ф. Пепловського), зазнав суттєвого “перетлумачення”⁶¹. З огляду на те, що в текстології Біблії відмінності перекладу Будного чітко окреслені⁶², зауважу лише, що зв’язок його перекладу з текстом Берестейської Біблії є надзвичайно великим.

Польських римо-католиків, які доклали значних зусиль до боротьби з протестантами та їхньою літературою на різних рівнях, можна зрозуміти, адже вони трактували їх виключно як дияволів. Інакше було з православними, які хоч і писали антипротестантські полемічні твори, однак пішли на союз з ними. На мою думку, саме цим пояснюються приклади рецепції Берестейської Біблії у православному середовищі. З огляду на те, що в потриденській Польщі, як і деяких країнах Західної Європи, “не було виразного поділу між католицькими перекладами і перекладами іновірців”⁶³, припускаємо поширення згаданої ситуації і на кириличні переклади Святого Письма.

Якщо минути добу Франциска Скорини, який видавав свої біблійні тексти у з’єретизованій Празі, то виходить, що чимало (якщо не більшість) українсько-білоруських біблійних пам’яток XVI ст. було взоровано на протестантські тексти. Передовсім, варто назвати знамените Пересопницьке євангеліє, появу якого пов’язують зі впливом книг Ф. Скорини⁶⁴. Однак у

⁶⁰ На це вказує спеціальне дослідження І. Квілецької: *Kwilecka I. Problem autorstwa przekładu Apokryfów w Biblii Szymona Budnego z 1572 r. // Kwilecka I. Studia nad staropolskimi przekładami Biblii. – S. 311–323.*

⁶¹ *Kwilecka I. Z dziejów przekładu pierwszej polskiej Biblii protestanckiej // Ibidem. – S. 341–345.*

⁶² Див., напр.: *Matuszczyk B. Regionalizmy polszczyzny literackiej drugiej połowy XVI w. W świetle języka przekładów “Biblii...” // Roczniki Humanistyczne KUL. Językoznawstwo. – 1989–1990. – R. XXXVII/XXXVIII. – Z. 6. – S. 7–69.*

⁶³ *Kwilecka I. Staropolskie przekłady Biblii i ich związki z bibleistyką europejską: Zarys problematyki // Kwilecka I. Studia nad staropolskimi przekładami Biblii. – S. 229.*

⁶⁴ Див. перевидання пам’ятки: Пересопницьке Євангеліє 1556–1561: Дослідження: Транслітерований текст: Словопоказчик / І. П. Чепіга, Л. А. Ігнатенко, Л. А. Дубровіна. – К., 2001. Пор.: *Кралуєк П. М. Особливості поширення й функціонування біблійних текстів на українських землях у період середньовіччя // Пересопницьке Євангеліє – видатна пам’ятка української національної культури: Матер. Всеукр. міждисциплінарної наук. конф., присвяченої 450-річчю написання Пересопницького Євангелія / Упоряд. П. М. Кралуєк. – Ізяслав; Острого, 2011. – С. 48–52; Дубровіна Л., Ігнатенко Л. Пересопницьке Євангеліє – початок створення кодексу в Дворецькому монастирі // Там само. – С. 67–76; Шевченко С. Дворецько-Пересопницьке Євангеліє як взірць духовного багатства українського народу // Там само. – С. 77–84.*

літературі рідко коли зверталася увага на те, що текст Пересопницького кодексу був перекладений з Нового Заповіту Секлюціана (Кролевець, 1555). І. Огієнко, дослідник текстології біблійних текстів, вважає, що йдеться про недослівний переклад⁶⁵, але факт залишається фактом. Дехто з дослідників віддає перевагу церковнослов'янському протографу, з якого начебто було здійснено переклад⁶⁶, однак іншомовні джерела Святого Письма в ньому також були використані⁶⁷.

Про вплив Берестейської Біблії на православну релігійну культуру свідчить промовистий факт її перекладу на староукраїнську мову і відповідне використання у відомій пам'ятці біблеїстики тієї доби – рукописному Крехівському Апостолі. Апостол був віднайдений порівняно пізно – у 20-х роках ХХ ст. у Крехівському монастирі. Пам'ятка становить собою переклад окремих частин Апостола з Берестейської Біблії. Мова перекладу – наближена до розмовної (простої). Дослідник пам'ятки І. Огієнко⁶⁸ дійшов висновку про те, що завдяки наявності приміток і пояснень невідомого перекладача Крехівський Апостол є цілком оригінальним твором, який був адресований православному читачеві. Так, реагуючи на коментарі протестантських перекладачів “Діань Апостолів”, крехівський перекладач вважає допущені помилки огріхами перекладу з греки на слов'янську мову.

Водночас у Крехівському Апостолі було зроблено запозичення з Нового Заповіту Мартина Чеховича, використовувались церковнослов'янські переклади, а послання апостолів подані в порядку, який застосовувався у православній біблеїстиці. І. Огієнко вважав автора Крехівського Апостола православним, дехто з сучасних дослідників, наприклад, В. Любащенко, називає Апостол “пам'яткою української Реформації”, позаяк автор, на її думку, пропонував нове розуміння божественних істин. Так, автор перекладу критикує пошанування церков і поклоніння святим, а також “Божественне намісництво папи”, якого він називає “антихристом теперішнім”. Істина – у вірі та прийнятті Христа особистим спасителем. На протестантський характер Апостола вказує, начебто, включення до складу пам'ятки апокрифічного “Листа апостола Павла до Лаодикіян”⁶⁹. На мою думку, йдеться все ж про пам'ятку православної культури, автор якої перебував під впливом протестантських ідей, надзвичайно популярних у тій добі. Можливо, тут ідеться про явище, яке в польській історіографії має назву *криптопротестантизму*⁷⁰.

⁶⁵ Огієнко І. Українська літературна мова XVI-го ст. ... – Т. I. – С. 56.

⁶⁶ Дослідник історії волинських монастирів С. Горін в останній монографії аж тричі повторює цитату, в якій говориться, що Євангеліє було перекладене “из языка бльгарского на мову русскую”: Горін С. Монастирі Луцько-Острозької єпархії кінця XV – XVII ст.: функціонування і місце у волинському соціумі. – К., 2012. – С. 65, 311, 435.

⁶⁷ Див., напр.: Чепига І. П. Унікальний пам'ятник українського язика – Пересопницькое евангеліє // Рукописные фонды ЦНБ им. В. И. Вернадского. – К., 1989. – С. 64–78.

⁶⁸ Огієнко І. Українська літературна мова XVI-го ст. ... – Т. I. – С. 154–175.

⁶⁹ Любащенко В. І. Реформаційний рух. – С. 494–495.

⁷⁰ Див. докл.: Maciuszko J. T. Mikołaj Rej i problem tak zwanej kryptoreformacji w Polsce // Mikołaj Rej – w pięćsetlecie urodzin / Red. J. Okoń, M. Bauer, M. Kuran, M. Mieszek. – Łódź, 2005. – Cz. I. – S. 111–113; Kasprzak M. M. Z problemów reformacji XVI wieku. “Kryptoreformacja” – erasmianizm – eklezjologia. Postulaty badawcze dla historii literatury i kultury polskiej // Reformacja w dawnej Rzeczypospolitej... – S. 15–20.

Ще один цікавий приклад: примірник Берестейської Біблії зберігався в колекції Скиту Манявського – православного монастиря, який практично до кінця старопольського періоду не підкорився унії. Пам'ятка зберігається у збірці стародруків Львівської національної бібліотеки імені В. Стефаника⁷¹. М. Николаєв наводить не менш вражаючий приклад примірника Берестейської Біблії з фондів Російської національної бібліотеки, який має великі рукописні додатки, зроблені ще в XVI ст., у вигляді покажчика. Дослідник припускає, що, можливо, Біблія використовувалась у православному богослужінні⁷².

З тексту Берестейської Біблії робилися й інші переклади. Наприклад, відомо про примірник рукописного Псалтиря, що зберігався в Рум'янцевському музеї в Москві (рук. № 1017), досліджений Є. Карським. Псалтир, датований кінцем XVI ст. (пам'ятка була переписана в XVII ст., датування ранішим часом обґрунтоване гіпотетично), був перекладений з Біблії 1563 р., а саме: книг псалмів і Давидових пісень⁷³. Невідомий перекладач припускався текстових скорочень та власного трактування біблійних сюжетів, однак зв'язок з Берестейською Біблією в цілому не порушений (Є. Карський навів численні приклади збігів текстів). Почерк переписувача кодексу був близьким до друкарського курсиву Литовського Статуту 1588 р., у тексті помічено вживання “західноруських” народних слів і зворотів⁷⁴.

У літературі висловлювались припущення про те, що стародруковане Євангеліє Василя Тяпинського (датується не пізніше 1580 р.) є перекладом Нового Заповіту Шимона Будного 1570 р. (пам'ятаємо про використання Будним тексту Берестейської Біблії)⁷⁵. Сучасна історіографія розглядає лише зв'язок пам'ятки з московськими дофедоровськими виданнями Святого Письма (видання без вихідних даних)⁷⁶. Підставою для такого висновку є примітки на полях церковнослов'янського тексту, які вказують на використання московського (можливо, вузькошрифтового) видання Євангелія від Матвея⁷⁷. Однак існують і примітки на полях паралельного тексту старобілоруською мовою, які вказують на польськомовні джерела перекладу. Нагадаю, що, зрештою, йдеться про суто протестантське видання, близькість

⁷¹ Бібліотечний шифр – СТ-IV, 26926.

⁷² Николаєв М. В. Книжная культура Вялікага Княства Літоўскага. – С. 99.

⁷³ Карский Е. Ф. Западнорусские переводы Псалтыри в XV–XVII веках. – Варшава, 1896. – С. 1, 60–67, 86–87, 103–115, 174 та ін.

⁷⁴ Див. про склад друкованих Псалтирів тієї доби: Вознесенский А. В. К истории славянской печатной Псалтыри. Московская традиция XVI–XVII веков. Простая Псалтырь. – М., 2010. У вступі дослідження подано огляд історіографії московських друкованих видань XVI ст. з дуже цікавими характеристиками досліджень православної книжкової культури тієї доби.

⁷⁵ Див., напр.: Грушевський М. Історія української літератури. – Т. V. – Кн. 2. – С. 46; Огієнко І. Українська літературна мова XVI-го ст. ... – Т. I. – С. 56.

⁷⁶ Климов И. К изучению текстологии церковнославянского Евангелия: отношения между изданиями XVI в., печатанными в Москве и на Беларуси // Библия в духовной жизни, истории и культуре России и православного славянского мира. К 500-летию Геннадиевской Библии: Сб. матер. междунар. конф.: (Москва, 21–26 сентября 1999 г.) / Науч. ред. Г. Баранкова. – М., 2001. – С. 181–199.

⁷⁷ Гусева А. А. Издания кирилловского шрифта второй половины XVI века: Сводный каталог. – М., 2003. – Кн. 1. – С. 569. Передмова до Нового Заповіту збереглася в рукописі. Див. публ.: Анталогія даўняй беларускай літаратуры: XI – першая палова XVIII стагоддзя / Падрыхт. А. І. Богдан і інш.; навук. рэд. В. А. Чамярыцкі. – Мінск, 2003. – С. 405–410.

якого до протестантського книгодрукування ілюструє дуже цікава інформація білоруських дослідників, згідно з якою у XIX ст. портрет В. Тяпинського був знайдений в одному з примірників Берестейської Біблії 1563 р.⁷⁸.

Як вважають дослідники, рукописний Новий Заповіт волинянина В. Негалевського, створений 1581 р., є перекладом Нового Заповіту протестанта М. Чеховича (1577). На відміну від Євангелія В. Тяпинського, текст В. Негалевського досліджувався менше⁷⁹, проте, здається, сумніви щодо генези кодексу не існують.

Начебто незаперечним вважається факт використання Берестейської Біблії перекладачами знаменитої Острозької Біблії. Так, один із головних дослідників теми Є. Немировський не має сумніву в тому, що Іван Федоров мав у своїх руках Радзивілівську Біблію. Щоправда, книгознавець не впевнений, де саме друкар познайомився з берестейським кодексом: у Заблудові чи Острозі⁸⁰. Відомості про джерела Острозької Біблії уміщені в передмові до пам'ятки, однак там конкретно Берестейська Біблія не згадується. Все ж звертаю увагу на цитату з передмови: “Нашел и много иных Библий различных письмен и языков и приказал проверить, согласуются ли они с Божественным Писанием”. З огляду на те, що канон Біблії в Острозі не зазнав змін, твердження Є. Немировського видається небезпідставним, хоча в переліку джерел Острозької Біблії дослідник не називає польські переклади⁸¹. У зв'язку з тим, що в літературі досі стверджуються переважно антикатолицькі та антипротестантські мотиви створення Острозької Біблії⁸², зауважу, що, на мою думку, вони все ж не були домінуючими для князя В.-К. Острозького та створеного ним науково-освітнього осередку.

Варто згадати ще один аргумент, який об'єднує Берестейську і Острозьку Біблії. Дослідник історії Острозької академії та спадщини Івана Федорова Ярослав Ісаєвич зібрав досить докладну інформацію про західноєвропейські впливи на розвиток Острозького культурно-освітнього і видавничого центру. Так, в острозькій бібліотеці зберігалися католицькі і протестантські видання, а, скажімо, прототипом для титульного аркуша Нового Заповіту (Острог, 1580) послужила “рамка” з лютерівських перекладів “Книги повчань Сирахових” (Вітенберг, 1563) та “Притч Соломонових” (Вітенберг, 1535). Виливна прикраса у вигляді маскарона була взята з твору Гжегожа Павла з Бжезін “Про правдиву смерть, воскресіння і вічне життя” (нагадаю, що автор був у числі перекладачів Берестейської Біблії). Найголовніше – картуш герба в Острозькій Біблії був скопійований з картуша Берестейської Біблії. Переконливою виглядає і інформація про те, що при підготовці покажчика до Нового Заповіту використовувались покажчики до Нового Заповіту Мартина

⁷⁸ Нікалаєв М. В. Книжная культура Вялікага Княства Літоўскага. – С. 205.

⁷⁹ Див.: Назаревский А. А. Язык Евангелия 1581 г. в переводе В. Негалевского // Университетские известия. – К., 1911. – № 8. – С. 1–40; Огієнко І. Новий Завіт у перекладі на українську мову Валентина Негалевського. – Тарнов, 1922.

⁸⁰ Немировский Е. Л. Брестская Библия. – С. 266. Білоруські дослідники також переконані в існуванні згаданого впливу. – Див., напр.: Лябынцаў Ю. А. Пачатак Скарынам: Беларуска друкваная літаратура... – С. 171.

⁸¹ Немировский Е. Л. Библия 1581 // Немировский Е. Л. Иван Федоров и его эпоха. – С. 251–253.

⁸² Див., напр.: Ульяновський В. Князь Василь-Костянтин Острозький: історичний портрет у галереї предків та нащадків. – К., 2012. – С. 832–841.

Берестейська (Радзивілівська) Біблія 1563 року та її вплив...

Чеховича і Берестейської Біблії⁸³. Водночас Острозька Біблія мало чим нагадує Берестейську, адже в ній не запроваджено навіть поділу на вірші. Крім того, Острозьку Біблію важко віднести до коментованих варіантів перекладу та друку Святого Письма.

Проте виявляється, що Берестейська Біблія мала вплив і на інші острозькі видання. До деяких примірників Нового Заповіту 1580 р. додавався твір Тимофія Михайловича “Книжка собраніе вещи нужнєишихъ”, який за своїм складом мав характер предметно-тематичного покажчика і збірки новозаповітних афоризмів. Збереглися і “автономні” примірники стародруку, що дозволяє говорити про окреме видання острозької друкарні⁸⁴. Я. Ісаєвич спочатку порівнює “Книжку” з відомими конкорданціями до видань Святого Письма, зробленими на Заході наприкінці XV – у XVI ст. Проте потім він звернув увагу на предметно-тематичний покажчик Берестейської Біблії, який, на його думку, був використаний у книзі Тимофія Михайловича. Новаторство останнього полягало і в запозиченні довідкового апарату Нового Заповіту М. Чеховича. Дослідник вказує на творчий характер використання Т. Михайловичем “єретичних” видань, внаслідок чого його “Книжиця” вважається оригінальною⁸⁵.

Питання про зв'язок між виданням Берестейської і Острозької Біблії вимагає сьогодні застосування ширшої джерельної інформації та наведення інших порівняльних контекстів. Вочевидь, слід врахувати стосунки двох магнатів – Миколая Радзивіла Чорного і Василя-Костянтина Острозького, їхньої приязні у 50-х – 60-х роках XVI ст. Так, наприклад, у 1559 р. В.-К. Острозький за допомогою М. Радзивіла отримав привілей на уряд київського воєводи, останній часто виступав посередником між Острозьким і королем⁸⁶. М. Радзивіл брав участь у боротьбі за руку та спадщину Гальшки Острозької – найбагатшої нареченої Польщі (В.-К. Острозький намагався вигідно віддати її заміж)⁸⁷. Зрештою, магнатські роди пізніше породичалися: В.-К. Острозький двічі віддавав своїх дочок за Радзивілів. Але визначальним є все ж загальна прихильність протестантів і православних у боротьбі за дотримання віровизнавчих свобод. Наприклад, у 1563 р. – році видання Берестейської Біблії – вони добились прийняття королівського привілею, який урівнював у правах католиків і православних⁸⁸. Напевно, між українським і білоруським магнатами існували якісь контакти в релігійно-культурній сфері, невідомі в історіографії.

⁸³ Ісаєвич Я. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. – С. 86, 88–90, 101–102. Згадані сюжети фактично повторює І. Мицько: *Мицько І.* Острозька слов'яно-греко-латинська академія... – С. 24–25.

⁸⁴ Відомо про 19 примірників видань “Книжиці”. Див.: Гусєва А. А. Издания кирилловского шрифта... – Кн. 1. – С. 536; *Немировский Е. Л., Емельянова Е. А.* Книги кирилловской печати. 1551–1600: Каталог. – М., 2009. – С. 117–119.

⁸⁵ Ісаєвич Я. Літературна спадщина Івана Федорова. – С. 126–127.

⁸⁶ Згадані факти наводить Т. Кемпа: *Кемпа Т.* Dzieje rodu Ostrogskich. – Toruń, 2003. – S. 82; *idem.* Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525–1608) wojewoda kijowski i marszałek ziemi wołyńskiej. – Toruń, 1997. – S. 38.

⁸⁷ Деталі справи докладно оглядає В. Ульяновський, наводячи велику літературу предмета: *Ульяновський В.* Князь Василь-Костянтин Острозький... – С. 441–499.

⁸⁸ Див. коментар Л. Чвікли: *Ćwikła L.* Polityka władz państwowych wobec Kościoła prawosławnego i ludności prawosławnej w Królestwie Polskim, Wielkim Księstwie Litewskim oraz Rzeczypospolitej Obojga Narodów w latach 1344–1795. – Lublin, 2006. – S. 75–76.

Іншою проблемою, яка може розглядатися як прояв взаємовпливів, є проблема взірців у генезі Острозької академії. В. Ульяновський, який проаналізував історіографію питання, дійшов висновку про взорування князем В.-К. Острозьким на католицьких та протестантських тримовних колегіях-академіях Заходу (серед них називаються навчальні заклади в Лувені, Парижі, Римі, Флоренції та ін.). Найближчими (відтак, взірцевими) до Острога були начебто єзуїтські колегії у Вільні та Ярославі⁸⁹. На мою думку, більш коректним і найбільш вірогідним може бути припущення про взорування князем В.-К. Острозьким на кальвіністській школі-гімназії в Пінчові, де готувався переклад Берестейської Біблії (при цьому не порушується принцип хронологічної наступності). Практично обидва навчальних заклади та центри створювались не стільки з навчальною метою, скільки для підготовки перекладу та видання Святого Письма, з різницею майже у 20 років.

Контекст протестантських впливів у XVI ст. на православну релігійну культуру був значно ширшим. Передовсім, він пов'язується з рукописними Учительними Євангеліями (УЄ), що набули поширення в середовищі православних. Так, дослідники давно помітили вплив на проповіді Учительних Євангелій “Постили” кальвініста Миколая Рея та “Катехізису” Шимона Будного. Сучасна дослідниця УЄ Галина Чуба не тільки встановила хронологію та географію їхнього поширення, а й підтвердила та доповнила висновки своїх попередників (передовсім, Я. Янува). Так, УЄ мали антипротестантський характер, однак це не заважало їхнім авторам взоруватися на творах іновірців, а також включати до своїх кодексів тексти апокрифів. Водночас у протестантів було запозичено різні текстотвірні стратегії, зокрема – наскрізно імпресивний характер стилю проповіді⁹⁰.

Поширення та популярність протестантських катехізисів аналізує дослідниця катехітичної традиції українців та білорусів Маргарита Корзо. Так, вона наводить приклад “Берестейського катехізису”, виданого в 1553–1554 рр. невідомим друкарем. Пам'ятка зазнала впливу ідей Мартіна Лютера, однак окремі її розділи, наприклад, Апостольський символ у “Сповіді віри”, не відповідають ні лютеранській, ні кальвіністській традиції. Такими є також і інші частини тексту⁹¹. Вплив протестантів на творчість братів Стефана і Лаврентія Зизаніїв досить добре відомий⁹².

Відзначаючи внесок Шимона Будного у пропагування реформаційних ідей та його руськомовний катехізис, виданий 1562 р. у Несвіжі в Радзивілівській друкарні, дослідники слушно зауважують, що видання мало метою

⁸⁹ Ульяновський В. Князь Василь-Костянтин Острозький... – С. 794–796.

⁹⁰ Див. підсумкове дослідження авторки: Чуба Г. Українські рукописні учительні Євангелія: Дослідження, каталог, описи. – К.; Львів, 2011. – С. 8–17, 22.

⁹¹ Корзо М. Украинская и белорусская катехитическая традиция конца XVI–XVIII вв.: становление, эволюция и проблема заимствований. – М., 2007. – С. 144–146.

⁹² Білоруська дослідниця В. Левшун зображує Стефана Зизанія виключно як борця за чистоту православної віри, проти католиків та еретиків: Левшун Л. В. О слове преображенном и слове преображающем: теоретико-аналитический очерк истории восточнославянского книжного слова XI–XVII веков. – Минск, 2009. – С. 674–691. Насправді вплив протестантів на Зизаніїв був таким великим, що, наприклад, Стефана Зизанія відлучив від церкви митрополит Михайло Рагоза. Проти нього було написано два полемічних твори (1595 і 1596 рр.).

поширення протестантських поглядів, однак зі зрозумілих причин Будний не оприявнював їх читачам у безпосередній спосіб. Не підготовлені до такого типу лектури читачі могли не знати про те, що мають справу з твором виразного протестантського забарвлення. Будний також старався не експонувати різниці між православ'ям та протестантизмом. Зрештою, поставлена мета була досягнута: популярність “Катехізису” Шимона Будного у православному середовищі була досить великою, тим більше, що то було перше видання такого типу, друковане кирилицею і призначене для руської людності. “Катехізис” зберігався в багатьох православних бібліотеках: наприклад, у бібліотеці львівського братства (опис 1601 р.), він був цитованим у полемічній літературі⁹³. Проте дехто з дослідників не поділяє точку зору, згідно з якою Будний розраховував і на православну аудиторію, адже у творі викладено чимало критики на адресу православних⁹⁴. Все ж дослідники сходяться на тому, що в “Катехізисі” 1562 р. ще немає яскраво виражених антитринітарних ідей: наприклад, Святий Дух тут ще визнається істинним Богом. Більше того, для викладення кальвіністської етики і теології Будний використав деякі поняття православної богословської думки, надавши їм, однак, зовсім іншого значення⁹⁵. Надалі вплив протестантських катехізисів на православну катехітичну та полемічну літературу помітно збільшувався (як правило, в літературі наводяться приклади творчості Стефана і Лаврентія Зизаніїв).

Цікаво, що інакше “Катехізис” Шимона Будного сприймався у московському православ'ї. Так, зокрема, існує запис на примірнику “Катехізису” з бібліотеки Московської синодальної типографії (тепер зберігається в Російській державній бібліотеці), в якому мовиться про “єреси лютерськія”, противні Православній Церкві. Відтак книга не рекомендувалася для читання православним християнам, її можна було використовувати лише для викриття єресей⁹⁶.

Насамкінець коротко зупинюся на питанні про роль протестантського чинника в генезі Берестейської унії, яка підвела підсумок релігійним пошукам XVI ст. Так, лідери Берестейської унії звичайно посилалися на необхідність укладення унії з Римом з огляду на загрозу церкві з боку іновірців. Водночас уніати постійно звинувачували православних – учасників православного собору в Бересті – у зв'язках з протестантами. Домінуюча роль у згаданих звинуваченнях належить Іпатію Потію, який у полемічному

⁹³ Кетра Т. Wobec kontreformacji. – S. 36–37.

⁹⁴ Згадані погляди, відомі в літературі, наводить М. Корзо і значною мірою їх поділяє. – Корзо М. Украинская и белорусская катехитическая традиция конца... – С. 151.

⁹⁵ Kamieniecki J. Szymon Budny – zapomniana postać polskiej reformacji. – Wrocław, 2002. – S. 57; Корзо М. Украинская и белорусская катехитическая традиция конца... – С. 162. Внесок Ш. Будного в розвиток біблеїстики важко переоцінити (тільки в білоруській історіографії йому присвячено десятки публікацій). Однак переконаність Г. Гофмана в тому, що Ш. Будний, який критично переглянув переклад Берестейської Біблії і створив новий текст Святого Письма, є “найвидатнішим” протестантським перекладачем Біблії і екзегетом, “передвісником” протестантських релігієзнавчих досліджень, є звичайним перебільшенням (Гофман Г. Історія релігієзнавства в Польщі / Пер. з пол. К. Новікової. – К., 2010. – С. 149). Пріоритет у згаданих галузях належить, звісно, перекладачам Берестейської Біблії.

⁹⁶ Гусева А. А. Издания кирилловского шрифта... – Кн. 1. – С. 136; Немировский Е. Л., Емельянова Е. А. Книги кирилловской печати... – С. 40–41.

творі про Берестейський собор вже у 1597 р. явно гіперболізував роль протестантів⁹⁷.

Для відповіді на поставлене запитання варто врахувати контекст стосунків князя В.-К. Острозького з протестантами, яких він підтримував у боротьбі за дотримання віровизнавчих прав на загальнодержавному рівні. Дехто із сучасників, передовсім князь Андрій Курбський, а після 1596 р. Іпатій Потій, засуджували князя за його союз із протестантами. Пізніше такі ж критичні зауваження робилися в історіографії.

Доречно ще раз нагадати, що засади діяльності заснованої князем Острозької академії були взоровані на західному (єзуїтському та євангеліцькому) шкільництві. Також добре відомо, що протестанти мали свободу діяльності в Острозі, а чеський брат Мартин Броневський під іменем Христофора Філалета написав твір “Апокризис”, який вважається одним із найкращих зразків полемічного письменства. Як мені вдалося довести, жодних серйозних фактів щодо “засилля” протестантів на православному Берестейському соборі 1596 р., як про це стверджувалося донині в історіографії, не фіксується⁹⁸.

Ще одна історіографічна проблема, яка дискутувалась в історіографії, стосується вектора ідеології православних церковних братств, період розквіту яких припадає на останню чверть XVI – першу половину XVII ст. (до слова, братство при церкві Св. Миколая виникло в Бересті, за моїми даними, ще 1586 р.⁹⁹). Так, в історіографії стверджувалося, що православні братства з 80-х років XVI ст. розвинулись у принципово новий тип суспільної організації, яка виконувала функції “православної реформації”¹⁰⁰.

З огляду на впливи римо-католицької релігійної культури, які мали місце в середині – другій половині XVI ст., на розвиток церковних братств, категоричність висновку про “православну реформацію” значно пом’якшується. Навпаки, статuti православних братств зазнали великого впливу римо-католицьких мирянських організацій, які уконституювались значно

⁹⁷ Твір з назвою “Справедливое описание поступку, и sprawy синодовое, и оборона згоды и единости съвершенное. Котораясе стала на синоде берестейскомъ. В року, 1596, напротив явного фальшу и потвары синоду якогось змышленного а радшей съборища покутного геретыческого в дому прыкатьномъ геретыческом отправаного Через одного зъ преложоньхъ духовныхъ церкви руское” зберігся в єдиному примірнику (місце зберігання – Бібліотека РАН, СПб.). Див. про це докл.: *Тимошенко Л.* Полемічний твір Іпатія Потія про Берестейський собор (Вільно, 1597) // *Вісник НТШ.* – Львів, 2012. – Осінь–зима. – Ч. 48. – С. 27–30.

⁹⁸ *Його ж.* Берестейські церковні собори у жовтні 1596 р.: дійові особи та виконавці // *Die Union von Brest (1596) in Geschichte und Geschichtsschreibung: Versuch einer Zwischenbilanz: Materialien des Internationalen Forschungsgesprächs der Stiftung PRO ORIENTE zur Braster Union Drittes Treffen: Lviv, 21–23. August 2006 und des... / Hrsg. von Johann Marte und Oleh Turij.* – Lviv, 2008. – P. 168–193.

⁹⁹ Див.: *Тимошенко Л.* Скільки церковних братств заснували патріархи в XVI – першій половині XVII ст.? (Малодосліджені аспекти генези та масштабів ставропігійської форми організації мирянського руху Київської митрополії) // *Записки НТШ.* – Львів, 2013. – Т. 264: Праці Історично-філософської секції. – С. 234–256.

¹⁰⁰ Див., напр.: *Isaievych I.* Confraternities of laymen in early modern Ukraine and Belarus // *Belarus. Lithuania. Poland. Ukraine. The foundations of historical and cultural traditions in East Central Europe: International Conference: (Rome, 28 April – 6 May 1990).* – Lublin; Rome, 1994. – P. 175–198.

Берестейська (Радзивілівська) Біблія 1563 року та її вплив...

раніше¹⁰¹. Відтак, варто говорити про контексти розвитку основних гілок християнства на території Речі Посполитої, які, завдяки працям німецьких істориків, мають тепер назву *конфесіоналізації*¹⁰². Цим досить вичерпним і водночас емким поняттям пояснюються і приклади впливів протестантської релігійної культури на православну культуру, наведені в цій статті.

Існує інформація про два примірники Берестейської Біблії у бібліотеках Києва¹⁰³, один – в Одеській університетській бібліотеці¹⁰⁴. Проте найбільше примірників з українських бібліотек є у Львові: у фондах Національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника зберігається чотири примірники видання¹⁰⁵. Узагальнення даних про ці та інші примірники, їх кодикологічне та джерелознавче дослідження – справа майбутнього. Можна сподіватися, що в сучасній українській гуманітаристиці такі розпочнуться студії в галузі порівняльної текстології і герменевтики Святого Письма, назагал, біблієстики ранньомодерної доби.

Леонід Тимошенко (Дрогобич). **Берестейська (Радзивілівська) Біблія 1563 року та її вплив на релігійні культури Східної Європи: (До 450-річчя видання пам'ятки).**

На великому історіографічному та джерельному матеріалі розглядається процес підготовки (перекладу) та видання Біблії 1563 р. За багатьма ознаками, поява першого друкованого польськомовного варіанта повного тексту Святого Письма стала винятковим явищем релігійно-культурної історії Центрально-Східної Європи. Берестейська Біблія справила вплив і на православних, які перекладали її текст церковнослов'янською і народною (розмовною) мовами.

Ключові слова: Біблія, протестанти, католики, православні, текстологія, історія книги.

Леонид Тимошенко (Дрогобич). **Брестская (Радзивилловская) Библия 1563 года и её влияние на религиозные культуры Восточной Европы: (К 450-летию издания памятника).**

На большом историографическом и источниковедческом материале рассматривается процесс подготовки (перевода) и издания Библии 1563 г. По многим признакам, появление первого печатного польскоязычного варианта полного текста Священного

¹⁰¹ *Tymoszenko L.* Ustawy bractw kościelnych i cerkiewnych w Rzeczypospolitej w XVI wieku: analiza porównawcza. (Готується до друку у збірці матеріалів конференції: “Bractwa religijne w średniowieczu i okresie nowożytnym (do końca XVIII w.): Kielce, 15–16 maja 2012 r.”).

¹⁰² Див. докл.: *Schilling H.* Konfesjonalizacja. Kościół i państwo w Europie doby przednowoczesnej. – Poznań, 2010; *Його ж.* Jedność i różnorodność Europy we wczesnej epoce nowożytnej: religia – społeczeństwo – państwo. – Warszawa, 2010. Про “православні” аспекти конфесіоналізації на Сході Європи див. докл.: *Дмитриев М.* “Православная конфессионализация” в Восточной Европе во второй половине XVI века? // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2012. – Вип. XVI. – С. 133–152.

¹⁰³ Київським примірникам було присвячено доповідь І. Циборовської-Римарович на конференції у Бересті: *Циборовська-Римарович І.* Невідомий примірник Берестейської Біблії з фондів Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (готується до друку у збірці матеріалів конференції).

¹⁰⁴ Каталог изданий XVI века. Из фондов научной библиотеки ОНУ им. И. И. Мечникова. – Одесса, 2005. – № 42. – С. 52.

¹⁰⁵ Згадані примірники стали предметом доповіді Б. Лазорака на конференції у Бересті: *Лазорак Б.* Екземпляри Берестейської Біблії в книгосховищах Львова. (Готується до друку у збірці матеріалів конференції).

Леонід ТИМОШЕНКО

Писания стало исключительным явлением религиозно-культурной истории Центрально-Восточной Европы. Брестская Библия оказала влияние и на православных, которые переводили её текст на церковнославянский и народный (разговорный) языки.

Ключевые слова: Библия, протестанты, католики, православные, текстология, история книги.

Leonid Tymoshenko (Drohobych). **The Berestia (Radziwill) Bible (1563) and Its Influence on the Religious Cultures in Eastern Europe: (Dedicated to the 450th Anniversary of Its Publishing).**

The process of the preparation (translation) and publishing of the Bible (1563) is investigated relying on numerous historical works and sources. The editing of the first printed Polish version of the complete Scripture was an important event in the religious and cultural history of East Central Europe. The Berestia Bible greatly influenced the Orthodox faith. It was translated into Church Slavonic and people's spoken languages.

Key words: Bible, Old and New Testament, Protestants, Catholics, Orthodox, bibliography, textual criticism.